

تحلیل نمودهای تزئینی نما در روستاهای بلوچستان مرکزی و جست‌وجوی ارتباط آن با صنایع دستی این ناحیه (نمونه موردی: روستای پتان)

چکیده

نقوش و تزئینات، یکی از مظاهر تجلی اندیشه‌ها، باورها و احساسات اقوام و مناطق بوده‌اند. این امر به واسطه دوری نسبی روستاها از شهر و فقدان انگیزه‌های نمایشی به ویژه در پیکره معماری، اغلب در این مناطق اصالتی دوچندان دارد. با توجه به بُعد مسافت استان سیستان و بلوچستان نسبت به سایر مناطق، نوشته‌ها و مستندات اندکی از بناهای بومی به ویژه تزئینات آن وجود دارد. این پژوهش از نظر هدف کاربردی و از لحاظ ماهیت توصیفی است و روش جمع‌آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و میدانی می‌باشد. نتایج حاصل بیانگر وجود شباهت‌های فرمی در تزئینات به کار رفته در جداره‌های بیرونی بناها و تأثیرگذار در سیمای بصری بافت می‌باشد. براساس نتایج و درصدهای گرفته شده می‌توان گفت که ارتباط نزدیکی بین نقوش تزئینی معماری بلوچستان با سایر دست‌سازه‌های این خطه به ویژه هنر سوزن‌دوزی و سفال از نظر نوع نقوش به کار رفته و نظام قرارگیری آن‌ها در کنار یکدیگر وجود دارد. در نهایت، به نظر می‌رسد که می‌توان گفت نقوش و تزئینات معماری روستای پتان کاملاً متأثر از نقوش صنایع دستی این روستا می‌باشد نه معکوس آن که تاکنون تصور می‌شد.

اهداف پژوهش:

۱. بازخوانی نظام تزئینات در معماری بومی بلوچستان.
۲. ارتباط تزئینات در معماری بومی بلوچستان با سایر هنرهای سنتی منطقه.

سوالات پژوهش:

۱. آیا ارتباط نزدیکی بین نقوش تزئینی معماری بلوچستان با سایر دست‌سازه‌های این خطه وجود دارد؟
۲. نقوش و تزئینات معماری روستای پتان از نقوش صنایع دستی این روستا چه تأثیری پذیرفته است؟

کلیدواژه‌ها: نقوش تزئینی، روستاهای بلوچستان مرکزی، صنایع دستی ادراکی، کالبد، طبیعت.

مقدمه

بی‌تردید معماری در ادوار گوناگون عرصه حضور هنرهای مختلفی مانند کاشی‌کاری، منبت، آجرچینی، گچ‌کاری و غیره بوده است. از این رو جداره‌های بنا به‌عنوان در دسترس‌ترین عناصر کالبدی به‌واسطه نوع نقوش و تزئینات به‌کار رفته، انعکاسی از تفکرات گذشتگان به‌شمار می‌روند. شاید به‌صورت ناخودآگاه هر زمان از تزئینات صحبت می‌شود، ساختمان‌های بزرگ و اشرافی به ذهن متبادر گردد. البته این امر بدیهی است که ثروت صاحبان ملک بر نوع و میزان آرایه‌های به‌کار رفته در بنا تأثیر داشته است. با این وجود تزئینات به‌عنوان یکی از عناصر کیفیت‌دهنده به فضاهای داخلی و خارجی کم و بیش در کوچک‌ترین واحدهای مسکونی روستایی نیز مشاهده می‌شود که این امر نشان از توجه و فهم و درک استفاده‌کنندگان بنا از تأثیر زیباسازی کالبد بر روح و روان خود و رهگذران داشته است.

در نوشتار حاضر، سعی بر آن است تا الگوهای تزئینی به‌کار رفته در بناهای قدیمی روستای پتان معرفی و از جهت مشابهت با سایر نقوش صنایع‌دستی منطقه مورد بررسی قرار گیرند. روستای مزبور در بخش «سرباز» بلوچستان واقع شده که اصالت و تعداد و تنوع فراوان روستاهای آن منطقه که هر کدام به‌نوعی از مصالح بوم‌آورد از پی تا تزئینات بهره‌جسته‌اند سبب گردید نگارندگان از میان روستاهای تاریخی بلوچستان، پتان را به دلیل وجود تعداد قابل‌توجه بناهای قدیمی دست‌نخورده و دارا بودن تزئینات خشت و گلی ارزشمند و کهن جهت بررسی برگزینند. در این روستا به‌عنوان مکانی که حداقل مصالح در دسترس است، تفاوت تزئینات به شکل فنون مختلف بروز نکرده؛ بلکه نوع نقوش تغییر می‌کند؛ بنابراین آرایه‌های تزئینی نما هدفی فراتر از نمایش مکتب و ثروت ساکنان را دنبال می‌کند.

علی‌رغم کثرت بناهای تاریخی در سکونتگاه‌های روستایی بلوچستان، تاکنون پژوهش‌های هنرشناسانه و باستان‌شناسانه چندانی در خصوص آن‌ها انجام نشده است. شاید بتوان پراکندگی و ناشناخته بودن آثار و دسترسی نسبتاً دشوار به آن‌ها را از دلایل این نقصان به‌شمار آورد. به‌طور کلی می‌توان اذعان کرد بلوچستان به دلیل موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیکی خاص خود در طی صدها و شاید هزاران سال تغییرات اندکی را به خود دیده است از این رو هنرهای سنتی همچون سفالگری، سوزن‌دوزی، حصیربافی، گلیم‌بافی، موسیقی و غیره تا حد زیادی اصیل مانده و ریشه در باورها و فرهنگ ساکنان گذشته دور این نواحی دارد. همین استنتاج کافی است تا شاهد پژوهش‌های متعددی در باب ارتباط میان نقوش به‌کار رفته در سوزن‌دوزی‌های بلوچ که گسترده‌ترین و متداول‌ترین صنایع‌دستی استان در گذر زمان به شمار می‌رود، با سایر نقوش و آرایه‌های موجود در سفال و قالی و یا تزئینات معماری بلوچستان باشیم.

غالب بناهای کهن روستایی بلوچستان به‌ویژه در ناحیه مرکزی، خشت و گلی بوده و باعث شده باتوجه‌به ماهیت ساده‌زیستی روستاییان، نقوش تزئینی نما نیز به کمک بازی خشت و گل ساخته و پرداخته گردند. گرچه تاکنون مطالعات قابل‌توجهی مرتبط با تزئینات معماری فلات مرکزی ایران با مصالح مشابه صورت گرفته، ولی باتوجه‌به بعد مسافت استان سیستان و بلوچستان نسبت به سایر استان‌ها، نوشته‌ها و مستندات اندکی از بناهای بومی به‌ویژه تزئینات آن وجود دارد. در حال حاضر به دلیل سهولت دسترسی به مصالح مدرن و فقدان معمار کاربرد بومی نه‌تنها نشانی از مرمت بناهای قدیمی نیست، بلکه تخریب و بازسازی به شیوه‌های اصطلاحاً امروزی بدون توجه به الگوی کهن ساخت روزبه‌روز بیشتر می‌شود و متأسفانه در صورت تداوم این روند در آینده‌ای نه‌چندان دور ردپایی از بناهای با هویت روستایی بلوچستان نخواهد ماند. این امر ضرورت مستندنگاری و تحلیل تزئینات موجود را دوچندان می‌کند.

همچنین به دلیل تنوع فراوان نقوش سوزن‌دوزی (بیش از ۷۰ نقش)، و وجود مقالات دیگر با موضوع "شناسایی نقوش سوزن‌دوزی" و همچنین "سفالینه‌های کلیپورگان" به‌طور کامل توضیح داده‌اند و حتی این دو هنر را با هم مقایسه

نموده‌اند، تصمیم گرفته شد که در این مقاله فقط نقوشی از صنایع دستی در جدول مقایسه آورده شود که با نقش‌مایه‌های موجود در تزئینات معماری مشابهت‌هایی داشته باشند.

نوع و نظام نقش‌مایه‌ها، نحوه و سطوح کاربست تزئینات در منطقه بلوچستان و بافت کهن روستای پتان (به‌عنوان نمونه موردی) چگونه است؟ آیا ارتباط معناداری بین آرایه‌های معماری و نقوش موجود در صنایع دستی منطقه بلوچستان وجود دارد؟ در جمع‌آوری اطلاعات از روش‌های کتابخانه‌ای، مشاهده میدانی (با مراجعه به روستا، چند بنای قدیمی انتخاب و عکس‌برداری شد که دارای تزئینات قابل قبول و بدون دست‌کاری بودند، سعی شد ترکیب‌های متفاوت نقوش انتخاب شود تا کلیه موتیف‌ها را شامل گردد) و مصاحبه با صاحب‌نظران (در انتخاب نقوش سوزن‌دوزی قدیمی و یا کافی بودن تعداد بناهای انتخاب شده) استفاده شده است.

باتوجه به وسعت زیاد و پراکندگی سکونتگاه‌ها در استان سیستان و بلوچستان و به‌ویژه منطقه بلوچستان، و همچنین تفاوت‌های ساختاری در معماری و تزئینات مناطق مختلف، محدوده مکانی پژوهش حاضر بیشتر بر بخش مرکزی بلوچستان و محدوده شهرستان سرباز و روستای پتان متمرکز شده است. از لحاظ محدوده زمانی، این پژوهش، مطابق اطلاعات و اسناد سازمان میراث فرهنگی و داده‌های میدانی، روستاهای دارای قدمت بیش از یک‌صد سال انتخاب گردیده و سپس از میان روستاهایی که از لحاظ تزئینات معماری غنی‌تر بودند، روستای پتان با بهره‌گیری از نظر متخصصان معماری بومی و کارشناسان میراث فرهنگی، انتخاب گردید. از لحاظ محدوده نظری، این پژوهش با علوم مختلفی مرتبط می‌شود که عبارت‌اند از نشانه‌شناسی، باستان‌شناسی و معماری. دو مورد اول دربرگیرنده عوامل مستقل این تحقیق و مورد سوم (معماری) در برگیرنده عوامل وابسته این پژوهش است.

این پژوهش همچون سایر پژوهش‌ها، شامل دو بخش اصلی گردآوری داده‌ها و تحلیل و داوری آنهاست. همان‌طور که اشاره شد در قالب چهار مرحله انجام می‌شود. لیکن در تمامی مراحل که به تحلیل و داوری داده‌ها منجر می‌شود، از روش استدلال منطقی استفاده خواهد شد؛ لذا بایستی مشخص شود آزمون‌پذیری تحقیق‌هایی که از استدلال منطقی استفاده می‌کنند به چه صورت است. همان‌گونه که اشاره شد این پژوهش از سامانه‌های فرهنگی - گفتمانی است که در آن، پذیرش منطقی بودن، در محیط فرهنگی همان سامانه معنا دارد (گروت و وانگ، ۱۳۸۶، ۳۱۰). این تحقیق از سنخ پارادایم اثبات‌گرایی (پوزیتیویستی) نمی‌باشد و معیارهایی چون پایایی و روایی در حوزه این پژوهش معنا ندارد. بر این اساس در این تحقیق، اقناع کننده بودن نتایج، می‌تواند تفسیر کننده مفهوم آزمون‌پذیری باشد و برای این کار از روش مصاحبه و بهره از نظرات اساتید معماری استان و متخصصان آگاه به معماری بلوچستان، استفاده شده است. معماری مسکن بومی بلوچستان و زیرشاخه‌های آن از موضوعاتی است که به‌صورت مکتوب کم‌تر به آن پرداخته شده است. مقالات پیشین را می‌توان به‌طور کلی به سه دسته تقسیم کرد گروه اول به بررسی گونه‌بندی مسکن بلوچستان پرداخته و انواع معماری بومی را از نظر فرم و مصالح و روش پاسخ‌دهندگی به اقلیم دسته‌بندی نموده‌اند؛ مانند جانب الهی (۱۳۶۵)، ملک‌زاده (۱۳۹۶) و قصری (۱۳۹۶). گروه دوم جنبه تطبیقی داشته و به مقایسه معماری منطقه بلوچستان و سایر مناطق پرداخته‌اند؛ مانند؛ ولی بیگ و رستگار ژاله (۱۳۹۷) که به بررسی تفاوت‌های معماری بومی سیستان و بلوچستان با رویکرد انسان‌شناسی پرداخته‌اند، صارمی (۱۳۹۳) معماری مساجد بلوچستان ایران با مساجد دوره تیموریان هندرا مقایسه کرده و دادگر (۱۳۹۶) نیز نگاهی به تأثیر عامل باد در تفاوت بناهای معماری از سیستان تا بلوچستان را دارد.

دسته آخر در تشابه با موضوع پژوهش حاضر نگاه خود را به تزئینات بلوچستان معطوف کرده‌اند که باتوجه به ماهیت و گستردگی موضوع، منحصر به معماری نمی‌گردد؛ از جمله مقاله "نقوش تزئینی بلوچ" (شه بخش، ۱۳۸۴) که در آن

نویسنده ضمن معرفی نقش‌مایه‌های پرکاربرد در صنایع‌دستی بلوچستان، به بیان مفاهیم و معانی برگرفته از باورهای این قوم می‌پردازد. در مقاله مشابه دیگری با عنوان "نقش‌مایه‌های به‌کار رفته در هنر سیستان و بلوچستان" (مقبلی و شیرعلی یان، ۱۳۹۵)، یا مقالاتی که به بررسی تزئینات موجود در سفال، دست‌بافته‌ها و زیورآلات بررسی شده و نکات اشتراک و افتراق آنان آشکار شده است مقالات متعدد دیگری نیز با هدف بازخوانی هویت و کشف اساس زیبایی‌شناختی هنر بلوچستان از روش تطبیقی استفاده کرده‌اند مانند "مطالعه تطبیقی نقوش سفالینه‌های کلپورگان با نقوش سوزن‌دوزی بلوچ" (نظری، کرمانی و سهروردی، ۱۳۹۳) و یا "ارزیابی طرح‌های سوزن‌دوزی بلوچ و تأثیر آن بر نمای ساختمان‌ها در بلوچستان" که در آن ترشابی (۱۳۹۳) نماهای معماری معاصر زاهدان را با نقوش موجود در سوزن‌دوزی مقایسه می‌کند. پایان‌نامه کارشناسی ارشد ارتباط تصویری آقای شمسی در سال ۷۰ به راهنمایی "دکتر کامران افشار مهاجر" انجام شده است با عنوان "بررسی بصری نقوش سوزن‌دوزی استان بلوچستان و سیستان" که به‌طور ویژه به بررسی نقوش سوزن‌دوزی می‌پردازد. گرچه از نظر تعداد و تنوع، گروه آخر غنی‌تر به‌نظر می‌رسد؛ اما همان‌طور که مشاهده شد تاکنون به تزئینات مسکن بومی بلوچستان و رابطه آن با سایر هنرهای این خطه پرداخته نشده است و لزوم پژوهش بیشتر در این زمینه را آشکار می‌سازد. همچنین لازم به ذکر است در این پژوهش به دلیل وجود نمونه‌های مشابه پیشین به بعد معنایی نقوش پرداخته نخواهد شد.

نتیجه‌گیری

فرایند شکل‌گیری هویت، عمیقاً تحت تأثیر ظرفیت محیط برای نشان‌دادن ارزش‌های مشترک است. از آنجا که تزئینات همواره به‌عنوان عنصری هویت‌بخش قلمداد شده، در این پژوهش، با نگاه به تزئینات معماری بلوچستان (ناحیه مرکزی) و مقایسه نقوش به‌کار رفته در جداره‌های بیرونی بنا با نقوش موجود در صنایع‌دستی منطقه در جهت شناخت ارکان و عناصر مشترک تلاش گردید (تصویر شماره ۵). آنچه گذشت، گواهی بر درصد مشابهت و فراوانی نقوش به‌کار رفته در صنایع‌دستی رایج بلوچستان شامل سوزن‌دوزی و سفالگری، و معماری بومی روستای پتان به‌عنوان نمونه موردی است. نکته بعدی که حائز اهمیت است این است که نشان داده شد نقوش و تزئینات معماری روستای پتان کاملاً متأثر از نقوش صنایع‌دستی این روستا می‌باشد نه معکوس آن که تاکنون تصور می‌شد. درنهایت، به‌نظر می‌رسد، لزوم شناخت تزئینات معماری هر منطقه از کشور به‌ویژه منطقه‌ی بلوچستان، و کاربست آگاهانه و متناسب آن‌ها در معماری معاصر، می‌تواند یکی از راهکارهای حفظ و تداوم هویت آن منطقه باشد.

منابع و مآخذ:

- آرمان پویش طرح. (۱۳۹۶). طرح هادی روستای پتان، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان سیستان و بلوچستان. آیت‌اللهی، حبیب‌الله. (۱۳۹۰)، مبانی نظری هنرهای تجسمی، تهران: سمت.
- اکرمی، غلامرضا. (۱۳۸۹). «رازهای معماری روستایی»، نشریه مسکن و محیط روستا، شماره ۱۳۱، صص ۵۰-۲۷.
- انصاری مجتبی. (۱۳۸۱). «تزئین در معماری و هنر ایران (دوره اسلامی با تأکید بر مساجد)»، فصلنامه مدرس هنر، شماره ۱.
- بمانیان، محمدرضا؛ غلامی رستم، نسیم و رحمت‌پناه، جنت. (۱۳۸۹). «عناصر هویت‌ساز در معماری سنتی خانه‌های ایرانی (نمونه موردی خانه رسولیان یزد)»، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۳، صص ۶۹-۵۵.
- بورکهارت، تیتوس. (۱۳۸۱)، هنر مقدس (اصول و روش‌ها)، ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش.

حاجی ابراهیم زرگر، اکبر. (۱۳۹۰). درآمدی بر شناخت معماری روستایی ایران، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

جانب اللهی، محمد سعید. (۱۳۷۵). «مساکن بومی بلوچ، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی»، شماره ۴۳، صص ۱۱۸-۹۲.

جوانی، اصغر؛ خزایی، محمد؛ کلاه‌کج، منصور. (۱۳۹۵). «چیستی هویت بصری ایرانی از منظره گرافیک»، نشریه باغ نظر، شماره ۴۰.

دادگر، فرزانه. (۱۳۹۶). نقش باد در شکل‌گیری شبکه معابر و فرم بنا از شمال تا جنوب سیستان و بلوچستان، همایش ملی شهر سبز با محوریت تکنولوژی و انرژی‌های پاک در عمران معماری و شهرسازی، تبریز.

ذوالفقارزاده، حسن؛ حصاری، پدرام. (۱۳۹۳). «نظریه بوم‌شناسانه به معماری زیستگاه‌ها»، فصلنامه مسکن و محیط روستا، شماره ۱۴۵، صص ۲۹-۴۴.

ریگی، زهرا؛ کاویانی، پویا کریم. (۱۳۹۱). سوزن‌دوزی بلوچ، چاپ اول، تهران: کریم کاویانی پویا.

سرتیپی پور، محسن. (۱۳۸۸). «بررسی تحلیلی مسکن روستایی در ایران»، نشریه صفا، شماره ۴۹.

شه‌بخش، محمد سعید. (۱۳۸۴). «نقوش تزئینی بلوچ»، کتاب ماه هنر، شماره ۸۹.

شیرانی، مینا و همکاران. (۱۳۹۷). «بررسی انسان‌شناختی نقوش سفال کلپورگان سراوان»، نشریه هنرهای تجسمی (هنرهای زیبا)، شماره ۴، صص ۸۰-۷۱.

صارمی، نایینی داوود. (۱۳۹۳). «مقایسه معماری مساجد بلوچستان ایران با مساجد دوره تیموریان هند»، نشریه مطالعات شبه‌قاره، شماره ۱۸.

قاسمی، مرضیه؛ محمودی، سکینه خاتون و موسوی حاجی، سید رسول. (۱۳۹۲). «ساختار صوری نقوش طبیعی در سوزن‌دوزی زنان بلوچ با تأکید بر نمونه‌های شهرستان سراوان»، نشریه نگره، شماره ۲۷.

قصری، محمدعلی؛ میرغلامی، مرتضی و گله بچه، محمدمین. (۱۳۹۶). «گونه‌شناسی مسکن روستایی بلوچستان با رویکرد اقلیمی»، پنجمین کنگره بین‌المللی عمران معماری و توسعه شهری، تهران.

کریمیان، حسن؛ علی احمدی، عباس. (۱۳۹۶). «گونه‌شناسی تزئینات منازل روستایی اصفهان در عصر قاجار»، نشریه نگره، دوره ۱۲، شماره ۴۱، صص ۶۸-۷۹.

کشاورز، گلناز؛ جوادی، شهره. (۱۳۹۸). «انتزاع نمادین در زیبایی‌شناسی هنر بلوچستان، نمونه موردی: سوزن‌دوزی بلوچ»، نشریه باغ نظر، شماره ۷۹، صص ۱۴-۵.

گرابر، الگ؛ هیل، درک. (۱۳۷۵). معماری و تزئینات اسلامی، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

گروتز، یورگ کورت. (۱۳۷۵). زیباشناختی در معماری، ترجمه جهان‌شاه پاکزاد و عبدالرضا همایون، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

محمودزهی، موسی. (۱۳۹۳). هنر بلوچستان با تأکید بر دیدگاه تاریخی، تهران: پیام اندیشه.

مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۸۵). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: تزئینات معماری، تهران: سمت.

مقبلی، آناهیتا؛ شیرعلی‌یان، فاطمه. (۱۳۹۵). «نقش‌مایه‌های به‌کار رفته در هنر سیستان و بلوچستان (مطالعه موردی سفال دست‌یافته‌ها رودوزی‌ها زیورآلات)»، نشریه مطالعات تطبیقی هنر، شماره ۱۱، صص ۸۵-۹۸.

ملک‌زاده، حسنا؛ کوششگران، سید علی‌اکبر. (۱۳۹۶). «گونه‌شناسی معماری کپری نیمه جنوبی بلوچستان ایران»، مجله معماری اقلیم گرم و خشک، شماره ۶، صص ۸۱-۹۸.

ممانی، حمید؛ یاری، فهیمه؛ حقیر، سعید. (۱۳۹۷). «مؤلفه‌های معماری ایرانی اسلامی و نقش هویت‌بخش تزئینات»، فصلنامه هنر و تمدن شرق، شماره ۲۱، صص ۳۱-۴۷.

مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ بمانیان، محمدرضا و خاکسار، ندا. (۱۳۸۹). «هویت معماری؛ تبیین معنای هویت در دوره‌های پیشامدرن، مدرن و فرامدرن»، نشریه هویت شهر، شماره ۷، صص ۱۳۲-۱۲۲.

موسی‌پور، محمدیاسر. (۱۳۹۷). «بازخوانی مفهوم تزئین در مسکن روستایی ایران مطالعه موردی: تزئینات مسکن در روستای اوان استان قزوین»، نشریه مسکن و محیط روستا، شماره ۱۶۲، صص ۲۰-۳.

نقره‌کار، عبدالحمید؛ علی حسابی، مهران. (۱۳۹۶). تحقیق‌پذیری هویت در معماری و شهرسازی، تهران: انتشارات کتاب فکر نو.

ولی‌بیگ، نیما؛ رستگار ژاله، سحر. (۱۳۹۷). «مطالعه مقایسه‌ای مسکن بومی روستایی سیستانی و بلوچ از منظر بازشناسی کالبدی با رویکرد انسان‌شناسی فرهنگی». نشریه مسکن و محیط روستا، شماره ۱۶۳.

Glaveanu, v. (۲۰۱۴). the function of ornaments: A cultural psychological exploration, Culture and psychology, vol ۲۰, ۸۲-۱۰۱.

Keiany, M. (۲۰۱۵). Balochistan: Architecture, Craft, and Religious Symbolism. Oxford University Press.

Salman, M. (۲۰۱۸). Sustainability and Vernacular Architecture: Rethinking What Identity Is, in book: Urban and Architectural Heritage Conservation within Sustainability.

Torshabi, K; Narouie, A., & Abdi, H. (۲۰۱۴). European online journal of natural and social sciences, No ۳.